

Олена Кацалап

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

ГАСТРОЛЬНА ПОЇЗДКА ЗОЇ ГАЙДАЙ ДО ІРАНУ В 1944 РОЦІ

Olena Katsalap

Borys Hrinchenko Kyiv University, Ukraine

ZOIA HAIDAI'S CONCERT TOUR TO IRAN IN 1944

The research is related to highlighting the peculiarities of Z. Haidai's concert tour to Iran in 1944: its organization details, peculiarities of concert activity in this country and of gaining success among the public. In the course of the study the nature and purpose of all concerts the singer was involved in, were established, together with the level of their success, which depended on the purpose and organization quality, as well as on the socio-cultural differences of the local public. The analysis of the singer's professional activity during the first concert tour abroad in her career (which became possible due to recognition of her talent and experience on the state level) enabled determining the level of the singer's professional knowledge of concerts organization, revealing features of creative charisma, finding out the artistic meaning of the achievements in singing activity, gained during the concert tour, which became decisive on that stage of Z. Haidai's creative development.

Keywords: Zoia Haidai, trip to Iran, concert group, concerts, public.

Наприкінці лютого 1944 р., коли Друга світова війна перебувала на завершальному етапі, З. Гайдай – українській академічній співачці – випала нагода здійснити найпершу в її творчій кар'єрі закордонну поїздку до Ірану. Цю можливість виконавиця отримала в період, коли вже досягла вагомих професійних успіхів на вітчизняній оперній і концертно-камерній сцені. Гідно проявила вона себе в роки Другої світової війни, які, незважаючи на труднощі, породжені військовим лихоліттям, виявилися не менш творчо насиченими, ніж у мирний час. Продовживши самовіддано працювати в евакуйованій на територію РРФСР київській опері і виступати в концертах, у тому числі в складі фронтової бригади, співачка спромоглася вповні реалізувати себе як творча особистість. Набутий при цьому новий фаховий досвід і збагачений вокально-виконавський репертуар стали вагомим досягненням, що посприяло піднесенню її професійного іміджу та додало популярності. Тому закордонні гастролі до Ірану мали стати логічним продовженням мистецької діяльності талановитої, досвідченої та визнаної артистки. Однак неправильно було б уважати, що поїздка до країни, в якій за декілька місяців до цього відбулася Тегеранська конференція за участю лідерів держав антигітлерівської коаліції з метою вирішення важливих геополітичних питань, була випадковим збігом. Вона могла виявитися не стільки гастрольною, скільки завуальованою під виглядом концертного туру політично-пропагандистською акцією з боку Радянської країни, зацікавленої в економічній співпраці з Іраном та порозумінні з провідними західними країнами і готової задля досягнення мети задіяти навіть «артистичний десант». З огляду на це, метою даної статті є виявлення особливостей цього візиту в контексті висвітлення специфіки тогочасної концертно-гастрольної діяльності радянських митців та його творчої значущості в кар'єрі З. Гайдай.

Для цього поставлені такі завдання:

- виявити мотиви здійснення З. Гайдай поїздки до Ірану;
- охарактеризувати гастрольний маршрут, концертні виступи та реакцію публіки на них;
- з'ясувати значимість цих найперших закордонних гастролей у творчій біографії співачки.

Основу статті складають архівні джерела, зокрема, щоденники З. Гайдай, які зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. Допоміжну інформацію надають наукові праці вітчизняних учених у галузі історії Л. Бурачок, І. Лучаківської, Н. Печеніної, З. Священко, В. Трофимовича та ін.

До складу концертної бригади, яка сформувалась як доволі строкатий колектив, окрім З. Гайдай та її чоловіка співака М. Платонова – єдиних представників України, – також увійшли

актор, майстер художнього слова В. Аксьонов (він виконував і обов'язки бригадира з художньо-творчих питань), віолончеліст О. Власов, артисти балету Большого театру І. Тихомирнова та О. Руденко, актриса, виконавиця творів на дитячу тематику Р. Зельона, артист цирку, жонглер З. Махлін, акробати Лаврентьєви і баяніст П. Гвоздев¹. Безперечно, завдяки підбору таких різнопланових митців, концертні програми мали рясніти яскравими номерами та спроможні були задовольнити будь-які смаки. Однак, призначалися вони не для професійних поціновувачів мистецтва, а, як і передбачалося, для розваги радянських військових, які дислокувалися в Ірані². Цей політичний крок був зумовлений залученням Ірану до антигітлерівської коаліції шляхом підписання 29 січня 1942 р. договору про співпрацю та взаємодопомогу з Британією і СРСР, унаслідок чого Радянська країна отримала право утримувати на його території свої збройні сили під час війни та ще півроку після її завершення, аби, згідно з офіційною версією, боронити від агресії з боку Німеччини та інших держав, а також стояти на варті територіальної цілісності, суверенітету і незалежності³. Такі дії союзників, швидше за все, вказували на їхнє занепокоєння долею родовищ іранської нафти, які у випадку переходу Ірану на бік нацистської Німеччини могли потрапити під її контроль. Тому був ужитий запобіжний захід у вигляді розташування військ, а радянським артистам невдовзі довелося приступити до виконання так званої шефської роботи з «художнього обслуговування частин РСЧА»⁴ – поширеної концертної практики в ті роки. За їхньою діяльністю наглядав військовий бригадир, а, можливо, і представник секретних служб – капітан Прокоф'єв⁵.

Для артистів, які пережили тривожні воєнні роки, гастрольна поїздка до Ірану пов'язувалася з можливістю ознайомитися з життям іншої країни, якій удалося уникнути війни, а також отримати нові враження від перебування на теренах з прадавньою історією та культурою, тому була довгоочікуваною і бажаною. Домігшись цієї поїздки не лише завдяки професійним якостям та творчим заслугам, а й «корисним» зв'язкам у мистецьких колах, З. Гайдай теж із радістю вирушила в закордонне відрядження, яке щасливо збіглося в часі з незадіяністю разом з М. Платоновим у постановках на сцені ще не реєвакуйованої з Іркутська київської опери⁶. Не виключено, що дирекція театру просто пішла назустріч бажанню співачки, яка нещодавно отримала найвище почесне звання⁷, тому й дала дозвіл на здійснення нею закордонної концертної поїздки, котра тривала півтора місяця: з 26 лютого по 10 квітня 1944 р.⁸

Очікування артистів від закордонного турне багато в чому виправдалися, про що оповідають щоденники З. Гайдай. Від самого початку їх усіх вразили високі стандарти життя в столиці Ірану – Тегерані, зокрема, величезна кількість різноманітних товарів і продуктів у магазинах, від яких вони, радянські люди, давно відвикли. «Велика справа – приватна торгівля. Гори апельсинів, гранатів, лимонів, жовтих помаранчів, груш, яблук, динь радували око. А цілі туші м'яса, сотні дичини, сила-силенна риби – боже, і все це без карток!»⁹, – діловито і не без захвату характеризувала співачка тамтешні економічні досягнення. Намагаючись максимально скористатися перебуванням за кордоном, вона вдоволено резюмувала, що їм вдавалося поєднувати приємне з корисним:

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 5.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 317, арк. 1.

³ Священко, З.В. Політика СРСР щодо Туреччини та Ірану після Другої світової війни. *Інституційний репозитарій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. <<http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/7175>> (2018, квітень, 05).

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 317, арк. 1.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 5.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), ф. 1, оп. 24, спр. 279, арк. 3.

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 317, арк. 1.

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

працювати, водночас ознайомлюватися з новою країною та людьми і потроху скуповувати обнови¹, що стало можливим завдяки отримуванню добових². Абсолютно очевидним стає те, що для артистів, які пізнали скруту радянського життя, матеріальний аспект був не менш важливим у цьому гастрольному турі, ніж творчий. Однак, якщо взяти до уваги саме процес концертування, її оптимізм розділити непросто, адже постійні переїзди та перельоти, починаючи з північноіранських міст Тегеран, Семнан, Сарі, Бендер-Шах (нині – Бендер-Торкман), Горган, Бабольсер, Ноушехр, Решт, Казвін тощо та закінчуючи південноіранським містом Абадан³, коливання температури повітря у зв'язку зі специфічним місцевим кліматом, виступи на відкритих майданчиках або в недостатньо пристосованих для концертів приміщеннях⁴ стали справжнім випробуванням на стійкість. Безперечно, зазначені фактори не могли не позначатися й на якості виступів. Крім того, концерти для гарнізонів або офіцерського та генеральського складу, на аеродромах, у депо тощо навряд чи можна вважати особливо захоплюючими.

У силу різних обставин вони й відбувалися зі змінним успіхом. Наприклад, один із перших концертів, який відбувся в клубі «радянського офіцерського зібрання в Тегерані», залишив непогані, але дещо суперечливі враження. Непересічною подією він став у першу чергу для присутніх серед глядачів українців, які радо вітали виступ артистів-земляків із виконаними на замовлення улюбленими творами: українською народною піснею «Ой, не світи місяченьку», піснею І. Віленського на вірші С. Голованівського «Моя Україна», дуетом Оксани й Андрія з опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського та ін.⁵ Натомість генерал І. Каргін, у відання якого бригада артистів прибула до Тегерану, визнав концерт не вельми цікавим⁶. Після вдалого концерту, даного для радянських офіцерів у місті Сарі⁷, неуспіх спіткав виступ у «паровозному депо» міста Бендер-Шах, що стало для радянських артистів одним із малоприємних моментів у цій концертній поїздки. Гомін, породжений масою народу, створив тоді небачену атмосферу хаосу. З цієї причини не зміг завершити свій виступ артист В. Аксьонов, покинувши сцену в середині номеру. Але З. Гайдай, ще в 1930-х рр. при звичаєна до різної реакції публіки, зокрема, під час концертів на Донбасі, не розгубилася і в такій обстановці змогла успішно, з її слів, виступити, виконавши п'ять творів⁸. З огляду на таке прикре фіаско зовсім не видається дивним те, що артисти, вбачаючи професійні хиби в концертних програмах і виступах, намагалися вирішити питання щодо поліпшення їхньої якості під час спеціальних зборів бригади та її керівників. Найбільших нарікань у З. Гайдай викликала робота конференсьє, незграбні вислови, невлучні жарти та поганий смак якого не сприяли створенню високохудожньої атмосфери. Але те, що обов'язки конференсьє чомусь виконував жонглер З. Махлін⁹, а не професійний артист естради, інакше, як суттєвим прорахунком організаторів поїздки не назвеш. Безумовно, цей факт поставив під удар успіх концертної справи.

З причини відсутності належної організації не вповні здійснився і задум проведення платних концертів, які хоч і урізноманітнили тривіальне концертне життя, надавши йому рис справжніх

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 49.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 1 а-4.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 6.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 9 зв.

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 15.

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 9-9 зв.

гастролей, але не дали повних зборів¹. Щодо цієї ситуації З. Гайдай в одному зі своїх щоденників зазначила: «Наші керівники вважають рекламу смертним гріхом, а вказати імена виконавців, та ще моє з гучним званням, – якоюсь ганьбою. А публіка на афішу з заголовком “Концерт московських артистів” не йде. От і виходить стрілянина з гармати по горобцях»². За умови правильного менеджменту, на що і вказувала співачка, ця ідея могла б дійсно успішно реалізуватися, оскільки артистам усе-таки вдавалося справляти добре враження на публіку. Успіх цих концертів міг урізноманітнити форми дозвілля іранців, яке, зі спостережень артистки, було доволі убогим та одноманітним: ні музичних шкіл, ні консерваторій, театр – лише в Тегерані, кінотеатри, де демонструються фільми здебільшого американського, британського і французького виробництва, – лише у великих центрах тощо. Тому виступи радянських артистів могли б додати барв до культурного життя Ірану так само, як, наприклад, джаз у чудовому виконанні британських музикантів, концерт яких З. Гайдай удалося відвідати³. Цілковитий комерційний успіх став би для артистки ще одним підтвердженням її статусу провідної української співачки.

Однак більш успішними виявилися урочисті заходи іншого характеру та спрямування, які від початку були чудово організовані і, не виключено, заздалегідь передбачені в цьому гастрольному відрядженні. Одним із них став благодійний бал, влаштований у Тегерані з метою збору коштів для допомоги дітям Києва, які постраждали внаслідок військових дій. Звісно, така подія не могла минути без участі українських співаків, які отримали запрошення від дружини генерала І. Каргіна. В той час, коли численні міжнародні павільйони торгували різноманітними товарами повсякденного вжитку та національними стравами, гроші від продажу яких ішли до фонду допомоги⁴, коли кругом дефілювали дами в бальних убраннях⁵, співаки без акомпанемента платно співали за бажанням так званих «замовників». Така незвична для радянських артистів форма діяльності разом із вирученими грошима в торговельних павільйонах коштувала, згідно з резюмуванням в українській радянській пресі, чималу суму – півтора мільйона туманів, на які мали бути придбані одяг, взуття та інші речі, необхідні для дітей-сиріт⁶.

Не менш помпезно і з переконливим натяком на залучення радянських артистів до більш суттєвих політичних питань, ніж просто так звана шефська діяльність або благодійний бал, відбувся чи не найвагоміший у програмі поїздки концерт. Масштабність цього заходу важко було недооцінити, адже відбувся він у радянському посольстві для членів уряду Ірану, а також американських та британських військових і був покликаний, швидше за все, задекларувати дружні наміри з боку радянської сторони у створенні в майбутньому вигідного спільного економічного проекту, пов'язаного з іранською нафтою⁷. Ваги цієї події додавала зала, в якій відбувся концерт. Саме в ній 28 листопада – 1 грудня 1943 р. проходила знаменита Тегеранська конференція⁸, де лідери так званої «великої трійки» вирішували повоєнну долю світу, в тому числі й важливе «питання українського відтинку радянсько-польського кордону»⁹. Незважаючи на політичну

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 7 зв., 20.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 8.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 49.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 50.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

⁷ Священко, З.В. (2017). Політика СРСР щодо Туреччини та Ірану після Другої світової війни. *Інституційний репозитарій Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. <<http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/7175>> (2018, квітень, 05).

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 6-6 зв.

⁹ Трофимович, В.В. (2012). Проблема західного кордону України в 1941-1945 рр. *Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського*. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=vnv_2012_18_23> (2018, квітень, 05).

обумовленість цього заходу, прихильність, здобута співаками в іноземців, які були присутні на концерті¹, стала їхнім незаперечним творчим досягненням.

Іноземці, зокрема, американці, виявилися дуже вдячною публікою. Очевидно, причина полягала не лише в тому, що їм імпонувала виконавська майстерність радянських артистів, а ще й у тому, що в силу політичних обставин подібні концертні програми доводилося бачити нечасто. Незабутнім для З. Гайдай залишився прийом у генерала Д. Конноллі, організований після концерту в «американському таборі», що розташовувався неподалік Тегерану². Аби потішити керманіча союзних військ, співачка, з її слів, увела до свого репертуару «американські» вокальні твори. Через місяць, під час перебування на півдні Ірану, вони знову лунали для присутніх серед глядачів концерту американських військових, що справило на них велике враження³. «Американці приймали несамовито» – писала на сторінці одного зі щоденників З. Гайдай⁴. У Басрі (Ірак), куди артисти також завітали в рамках цього закордонного турне, армія прихильників поповнилася британськими військовими⁵. Незвичайною і водночас бажаною стала для співачки звичка іноземців виражати своє захоплення не оплесками, а свистом. Вподобали вони й український репертуар⁶.

Позитивне ставлення до артистів американських військових дуже контрастувало з негарним прийомом, який їм улаштували в місті Горган радянські військові. Порівняно з чудовим проживанням у будиночках з усіма зручностями, облаштованих для них американцями в південноіранському місті Абадан⁷, безпрецедентним можна вважати випадок з їхнім поселенням не до готелю, а до сирієї казарми з брудною білизною на дерев'яних кривих ліжках і без жодного стільця⁸. Вочевидь, не скрізь артисти були очікуваними дорогими гостями, які, попри труднощі частих переїзів, намагалися безоплатно⁹ подарувати хвилини радості співвітчизникам. Не виключено, що цей випадок змусив приголомшених гастролерів замислитися над сенсом здійснення таких концертних поїздок, де сили та емоції поглинала не лише дорога і велика кількість виступів¹⁰, а й подібні неприємні інциденти. Але загалом після цієї закордонної поїздки З. Гайдай залишилася задоволеною. Оскільки така нагода випала далеко не всім її колегам, це гастрольне турне, згідно з констатуванням співачки в одному з її щоденників, стало предметом заздрощів багатьох із них¹¹.

Отже, гастрольна поїздка до Ірану виявилася не звичайним творчим відрядженням, а, в першу чергу, підтримкою засобами мистецтва радянських військ, які дислокувалися в Ірані з метою ствердження геополітичних інтересів СРСР. Намагання Радянської країни з допомогою спеціально організованих концертних заходів певним чином схилити на свій бік членів уряду Ірану та союзників, аби в майбутньому втілити в життя план економічного співробітництва, додали цій поїздки політичного забарвлення. Однак З. Гайдай, як і решта артистів, не була професійним політиком, тому сприйняла поїздку як можливість змінити обстановку після пережитих років

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 6 зв.

² Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 6 зв.

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 50.

⁴ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 23.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

⁶ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 21.

⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 10-10 зв.

⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 34, арк. 6 зв.

¹⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 48.

¹¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, м. Київ (ЦДАМЛМ України), ф. 147, оп. 1, спр. 31, арк. 49.

воєнного лихоліття, зануритися на певний час в атмосферу омріяних закордонних гастролей, оновити гардероб імпортованими товарами, що для артистки – публічної особи – аж ніяк не було пустою забаганкою тощо. Як справжня артистка, вона щиро вболівала за концертну справу, намагаючись навіть у період проходження гастролей вдосконалювати її якість, аби всі заходи, незалежно від їхнього формату та призначення, були вдалими. І успіху вдавалося досягати, особливо в концертах для іноземних, зокрема, американських військових. Тому ця найперша в її творчій біографії закордонна поїздка стала не лише перевіркою на витривалість під час постійних переїздів та інших випробувань, а й можливістю успішно репрезентувати свій талант іноземцям, отримавши при цьому цінний досвід, а значить і стимул для подальшої праці та здійснення подібних закордонних турне.

References:

1. Sviashchenko, Z.V. (2017). Polityka SRSR shchodo Turechchyny ta Iranu pislia Druhoi svitovoi viiny. [USSR Policy regarding Turkey and Iran after World War II]. *Institutsiyni repozytarii Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny*. [Institutional Repository of Uman State Pedagogical University]. <<http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/handle/6789/7175>> [in Ukrainian]. (2018, April, 05).
2. Trofymovych, V.V. (2012). Problema zakhidnoho kordonu Ukrainy v 1941-1945 rr. [Problem of the Western Border of Ukraine in 1941-1945]. *Natsionalna biblioteka Ukrainy im. V.I. Vernadskoho*. [V.I. Vernadsky's National Library of Ukraine]. <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=vnv_2012_18_23> [in Ukrainian]. (2018, April, 05).
3. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy, m. Kyiv (TsDAVO Ukrainy) [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv (CSASBPG of Ukraine)], *f. 1, op. 24, spr. 279, 230 ark.* [fund 1, series 24, file 279, 230 sheets]. [in Ukrainian].
4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, m. Kyiv (TsDAMLM Ukrainy) [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv (CSAMLA of Ukraine)], *f. 147, op. 1, spr. 34, 24 ark.* [fund 147, series 1, file 34, 24 sheets]. [in Ukrainian].
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, m. Kyiv (TsDAMLM Ukrainy) [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv (CSAMLA of Ukraine)], *f. 147, op. 1, spr. 31, 69 ark.* [fund 147, series 1, file 31, 69 sheets]. [in Ukrainian].
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, m. Kyiv (TsDAMLM Ukrainy) [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv (CSAMLA of Ukraine)], *f. 147, op. 1, spr. 317, 1 ark.* [fund 147, series 1, file 317, 1 sheets]. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy, m. Kyiv (TsDAMLM Ukrainy) [Central State Archives-Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv (CSAMLA of Ukraine)], *f. 147, op. 1, spr. 396, 1 ark.* [fund 147, series 1, file 396, 1 sheets]. [in Ukrainian].